

ПРОКЛАМАЦІЯ ПІД НАЗВОЮ «ПОЛЬКИ!»,
НАДІСЛАНА БРАЦЛАВСЬКИМ ЗЕМСЬКИМ СПРАВНИКОМ
КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ

Вересень 1861 р.

Мы ожидали долгое время, думая, будете ли носить траур, которым ни одна полька не должна пренебрегать, а хвастать, что хотя такую малую жертву можете сделать для тех, которые за нас пали. Отгадываем причину для которой не хотите этого сделать, опасаетесь известных кручков. Стыдитесь прелестные польки, оставьте свой страх, примите на себя вид такой, какой Вам приличен в настоящее несчастное для поляков время, наденьте черный цвет, оставьте увеселенья, молитесь, может быть Творец помилует нас.

При этом, предостерегая Вас, остаемся уверены, что не захотите подвергнуть себя неприятности, какая ожидает Вас в противном случае.

Доброжелающие Вам Поляки

Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 3307, арк. 79–79 зв.

УДК [355.133.4:94](477.53–21)“1914/1918”

Віктор Саранча

**СТАН ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ В КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ
ГАРНІЗОНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У передмові до публікації документів проаналізовано історіографію заворушення серед військовослужбовців на Кременчуцькому розподільному пункті у жовтні 1916 р., обґрунтовано переваги використання сучасних підходів та методів щодо дослідження цієї проблематики. Документи характеризують стан військової дисципліни в Кременчуцькому гарнізоні та Одеському військовому окрузі на початку Першої світової війни, дають уявлення про настрої і соціальну поведінку військовослужбовців.

Ключові слова: Кременчуцький гарнізон, розподільний пункт, Перша світова війна, військова дисципліна.

В предисловии к публикации документов проанализирована историография волнений среди военнослужащих на Кременчугском распределительном пункте в октябре 1916 г., обоснованы преимущества использования современных подходов и методов для исследования данной проблематики. Документы характеризуют состояние военной дисциплины в Кременчугском гарнизоне и Одесском военном округе в начале Первой мировой войны, дают представление о настроениях и социальном поведении военнослужащих.

Ключевые слова: Кременчугский гарнизон, распределительный пункт, Первая мировая война, воинская дисциплина.

In the introduction to the publication the historiography of unrest among servicemen on the Kremenchuk distributive point in October, 1916 is analyzed, advantages

© Віктор Саранча, 2011

of using modern approaches and methods to research of this range of problems are scientifically proved. The documents given to the publication characterize the consisting of military discipline in the Kremenchuk garrison and Odessa territorial department at the beginning of World War I, give the picture of moods and social conduct of servicemen in this period.

Key words: Kremenchuk garrison, distributive point, World War I, military discipline.

25–26 жовтня 1916 р. в Кременчуці відбулися заворушення серед військовослужбовців місцевого розподільного пункту. В радянській історіографії ці події отримали назву «повстання солдатів Кременчуцького гарнізону» та визначалися як «одне з найбільших повстань цього часу»¹. В історичній літературі 1960 – початку 1980 рр. відзначався стихійний характер «повстання» в Кременчуці та його зв'язок із зростанням антивоєнних настроїв і революційною активністю солдатських мас². Як пояснення причин цих заворушень використовувалися донесення в Ставку про кременчуцькі події майбутнього «червоного» генерала О. О. Брусилова – «причиною солдатського бунту були антивоєнна агітація, незадовільне утримання солдатів на пункті та небажання їхати на фронт»³ або ідеологічні штампи на зразок: «Солдати утримувалися в нелюдських умовах. На кожному кроці панували знущання, приниження людської гідності»⁴.

Наприкінці періоду «перебудови», в період загострення кризи комуністичної ідеології, з'явилася думка, що в «стихійних діях близько 5-ти тисяч солдат, які полягали в розгромі крамниць, приватних будинків багатіїв ... у сутичках із поліцією, чітко прослідковується класова спрямованість, незадоволеність існуючим порядком»⁵. Ідеологічний тиск не давав можливості вітчизняним історикам об'єктивно дослідити стан військової дисципліни, матеріальне становище та настрої в Кременчуцькому гарнізоні під час Першої світової війни, виявити глибинні причини заворушень жовтня 1916 р. У цей же час у працях наукового та краєзнавчого характеру, які висвітлювали події 1914–1917 рр., головна увага приділялася діяльності міської більшовицької організації. Цілком у дусі часу визначалося місце заворушення на розподільному пункті в історії: «Повстання солдатів у Кременчуці 25–26 жовтня 1916 р. займає одне з провідних місць в антивоєнних та антиурядових виступах...» та вказувалося: «Тактичні прорахунки допустили ... керівники Кременчуцької парторганізації. Вони не змогли швидко оцінити обстановку і стати на чолі повстання»⁶.

З початку 1990-х рр. у розвитку вітчизняної історичної науки відбулися кардинальні зміни. Утвердження методологічного плюралізму у пострадянській історіографії, її інтеграція до світового наукового простору сприяли застосуванню в історичній практиці антропологічного підходу⁷; перспективними напрямками в дослідженні Першої світової війни стають – «культура війни» та її «повсякденна історія». Значний науковий доробок із військової антропології і психології має російська

історична школа (О. С. Поршнева, О. С. Сенявська та ін.); проблематика «повсякденної історії війни» відобразилася в працях українського вченого О. Лисенка⁸.

Застосування міждисциплінарних підходів та методів дослідження дає можливість визначити особливості менталітету та соціальної поведінки військовослужбовців Кременчуцького гарнізону, їхню трансформацію протягом війни та встановити причинно-наслідкові зв'язки між ними і подіями жовтня 1916 р. На зміну радянським ідеологічним кліше повинні прийти сучасні дослідження людського виміру подій, які відбулися в Кременчуці 95 років тому. Предметом дослідження має стати аналіз стану дисципліни, морального духу та матеріального забезпечення військовослужбовців у гарнізоні, умов їх повсякденного життя, персоніфікація основних учасників тих подій.

Як зазначалося вище, стан справ у Кременчуцькому гарнізоні напередодні і під час заворушень 25–26 жовтня 1916 р. в радянській історіографії висвітлювався упереджено та схематично, а намагання військового керівництва, спрямовані на підвищення рівня дисципліни, трактувалися як «знуцання і приниження людської гідності» (слід зазначити, що Кременчуцький гарнізон де-юре вважався таким, що знаходиться в районі військових дій, про що в дослідженнях радянського періоду не згадувалося. Звідси й вимоги до рівня дисципліни, які на практиці не виконувалися, про що буде йти мова далі). Серед наукових публікацій документів із цієї проблематики слід відзначити витяг із доповіді начальника Полтавського губернського жандармського управління директору департаменту поліції про «возмущение в войсках Кременчугского распределительного пункта»⁹. В ній зазначалося, що в командах розподільного пункту та артилерійського арсеналу «відсутні начальники і офіцери, які відповідають вимогам теперішнього виключного часу, відсутня дисципліна, внутрішній порядок..., нагляд за нижчими чинами, тому в наявності їх повна розбещеність». Провина за повний безлад у військових з'єднаннях покладалася на місцеву військову владу та на «умови служби в цих частинах»¹⁰ (розподільчому пункті та артскладах – В. С.). «Велику розбещеність нижчих чинів» Кременчуцького гарнізону відзначив і генерал-майор Гамзагурді, який прибув із Києва для приборкання повстання, наголошуючи на тому, що треба завжди пам'ятати про дисципліну, щоб запобігти виникненню подій, подібних до тих, які відбулися на розподільчому пункті 25–27 жовтня¹¹ 1916 р.

Застосування як традиційних, так і сучасних методів та підходів, спрямованих на розкриття складних процесів, що відбувалися у середовищі військових під час Першої світової війни неможливе без залучення до наукового обігу широкого кола джерел. Особливо цінними для таких досліджень є розпорядчі документи, які видавалися для виконання військам гарнізону, не підлягали оголошенню за його межами і не піддавалися зовнішній цензурі. Основним їх видом у Кременчуцькому гарнізоні були накази його начальника: ініціативні, або копії наказів по Одеському чи Київському військових округах.

Нижче опубліковано п'ять документів, які нині зберігаються в Державному архіві Полтавської області у фонді 989 «Одесько-Кременчуцький військовий млин». Вони є копіями наказів по Кременчуцькому гарнізону початку вересня 1914 р.

Документ № 1 видано на доповнення до наказу № 95, текст якого поки що не виявлено у фондах Держархіву Полтавської області. У серпні 1914 р. в Російській імперії було здійснено низку мобілізаційних заходів, внаслідок яких на залізничному та річковому транспорті розпочався інтенсивний рух нижчих чинів запасу та ратників ополчення, призваних до лав армії. В цей час у Кременчуці, потужному транспортному вузлі Середнього Подніпров'я, відбувалося формування запасних підрозділів та становлення шпитальної системи. Саме тому Кременчуцький гарнізон став одним із центрів боротьби із несанкціонованими переміщеннями військовослужбовців, що загрожували виконанню мобілізаційних заходів і громадському спокою в місті.

Перший параграф документа № 2 є копією наказу по Одеському військовому округу про заборону відпусток для нижчих чинів та ратників поза межами пункту знаходження їхніх частин. Другий і третій параграфи стосувалися матеріального та продовольчого забезпечення нижчих чинів та ратників ополчення, і тому їх у публікації пропущено.

У документі № 4 йдеться про наслідки дії наказу про заборону відпусток та заходи гарнізонного керівництва, спрямовані на їх подолання. Слід зазначити, що однією з причин заворушень військовослужбовців Кременчуцького гарнізону восени 1916 р. було видання наказу виконуючого обов'язки начальника штабу КВО від 3 вересня 1916 р. № 7334 про заборону відпусток для нижчих чинів¹². Документ № 5 засвідчив масштаби безладу на водному та залізничному транспорті, який виник внаслідок проведених у серпні – вересні 1914 р. мобілізаційних заходів.

Подані документи розкривають нові аспекти в дослідженні проблематики явища, яке отримало назву «настрої 1914 року». Такі «настрої» виникли на першому етапі війни, коли для різних верств населення Російської імперії розкрилися нові «горизонти сподівань», а до їхніх наслідків можна віднести внутрішню консолідацію суспільства, яка в радянській історіографії отримала назву «шовіністичний чад». Російський філософ та громадський діяч князь Є. М. Трубецькой з цього приводу писав про відмінність війни 1914 р. від російсько-японської (1904–1905): «відмінність у настрої відповідає й основній відмінності в перебігу подій», «сильно відчувається єдність народу та армії в теперішню війну... в цей раз воно слугує на користь як народу, так і армії»¹³.

Дещо інша картина вимальовується в наказах по Кременчуцькому гарнізону: далеко не все населення, яке підлягало мобілізації, відчувало «високу місію захисника слов'янства» та «єдність народу та армії». На початку серпня 1914 р. низка офіційних заходів та патріотичних маніфестацій відбулися і в Полтавській губернії, відправилися в бойовий похід полки першої та щойно сформованої другої черги: в гарнізонах почалося нове повсякденне життя, в якому вже з перших місяців війни

почали вимальовуватися загрозливі тенденції. Саме серпень 1914 р. є точкою відліку для дослідження заворушення на Кременчуцькому розподільчому пункті в жовтні 1916 р. Адже про військовослужбовців, які «не стають у фронт» при зустрічі з начальником гарнізону, «не по формі та брудно одягнені», йдеться не тільки в доповідній записці генерал-майора Гамзагурді та наказах за 1916 р., а й у документах за вересень 1914 р. (док. № 4).

Складний процес формування особливого соціокультурного середовища в тилових гарнізонах вимагає спеціального дослідження. Головною причиною трансформації гарнізонного життя можна вважати зміну соціального типу військовослужбовців. Солдати регулярних полків, які мали достатньо високий рівень військової соціалізації, вирушили на фронт, а їхнє місце зайняли запасні нижчі чини та ратники ополчення. Документи перших місяців війни дають можливість дослідити поведінку цих категорій військовослужбовців, яких мобілізаційні заходи вирвали зі звичного для них соціального середовища. Слід зазначити, що, використовуючи термінологію документів 1916 р., «розбещеність нижніх чинів Кременчуцького гарнізону» була й за відсутності «більшовицької агітації, тилової розрухи та поразок на фронті». Для вибуху протесту були потрібні лише каталізатор та перевищення критичної маси «не соціалізованих» військовослужбовців у гарнізоні: все це з'явилося в жовтні 1916 р.

Окрім того, можна говорити про відсутність скоординованих дій гарнізонного керівництва та командування військових частин у підтриманні дисципліни: «не зважаючи на неодноразові вимоги та накази про заборону відпусток та звільнень», ротні командири та молодші офіцери надавали їх нижчим чинам (док. № 4). Усе це свідчить і про низький рівень виконавчої дисципліни серед офіцерського корпусу. Як тут не згадати 1916 р., коли розлад у службі гарнізону пояснювався браком офіцерів, які могли б її правильно організувати.

Підтвердженням розриву між офіційно-пропагандистською картиною подій того часу і дійсністю може слугувати такий факт: через тиждень після святкових заходів на честь «взяття нашими доблесними військами Львова та Галича»¹⁴ з'явився наказ (док. № 3), в якому йшлося про факти прийому подавання і випрошування милостині нижчими чинами, які прибували з театру військових дій (можливо з-під тих же Львова та Галича). Отже, документи, опубліковані нижче, віддзеркалюють не тільки стан військової дисципліни в Кременчуцькому гарнізоні та Одеському військовому окрузі (док. № 5), а й дають уявлення про настрої і соціальну поведінку деяких категорій військовослужбовців (офіцерів, нижчих чинів запасу, поранених фронтовиків). Документи подано до друку зі збереженням їх орфографічних і стилістичних особливостей.

¹ Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы (1914 – март 1917 гг.). – К.; Одесса, 1989. – С. 124.

² Див., напр.: Сидорчук М. Т. Большевики Украины в период Первой мировой войны и Лютневой революции (1914 – лютый 1917). – Львів, 1966. – С. 189; Харитонов В. Л.

Лютнева революція 1917 року на Україні. – Х., 1966. – С. 81, 87; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / [Л. С. Волошко, С. В. Гончаренко, І. Ю. Горобець та ін.; редкол.: І. Ю. Горобець (голова) та ін.]. – Х., 1981. – С. 56–57.

³ ЦДАГО України, ф. 72, оп. 3, спр. 494, арк. 38–39.

⁴ Євселевський Л. І. Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 10. – С. 148.

⁵ Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы ... – С. 124.

⁶ Євселевський Л. І. Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р. // Укр. іст. журн. ... – С. 150.

⁷ Поршнева О. С. Антропологический подход в изучении Февральской революции 1917 г.: достижения и перспективы // Февральская революция 1917 года в России: история и современность [Электронный ресурс]: сб. ст. – Режим доступа: http://www.ural-yeltsin.ur.ru/usefiles/feb_rev_text/Porshneva.doc. – Загл. с экрана.

⁸ Див., напр.: Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 8–22.

⁹ Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны: 1914 – февраль 1917: сб. документов / под. ред. А. Л. Сидорова. – М., 1966. – С. 221–228.

¹⁰ Там же. – С. 226–227.

¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 162.

¹² Там само, арк. 127

¹³ Трубецкой Е. Н. Война и мировая задача России. – М., 1915. – С. 3–4.

¹⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 78.

№ 1

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 111

1 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашенню

В дополнение к приказу по гарнизону с[его] г[ода] за № 95 дозорам, наряженным на пароходные пристани вменить в обязанности выставлять посты к приходу и отходу пароходов у входов в пристань и требовать у всех нижних чинов приезжающих в гор[од] Кременчуг и уезжающих из гор[ода] Кременчуга документы. Всех, не имеющих проездных документов (предложений и предельных билетов) или отпускных билетов за подписью и печатью командиров частей, задерживать и нижних чинов своего гарнизона отправлять в свои части, а остальных в Комендантское управление. Билеты у нижних чинов за подписью ротных командиров отбирать и представлять в Комендантское управление, а нижних чинов в свои части¹.

На вокзале железной дороги такие же обязанности возложены на караул и чинов железнодорожного жандармского управления. Подлинный подписал и. д. начальника гарнизона полковник Смирнов².

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 80. Копія.

№ 2

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 113

3 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашению

§ 1

Объявляю по гарнизону для исполнения копию приказания по Одесскому военному округу на театре военных действий от 20 сего Августа за № 21: «Главный Начальник Округа приказал не увольнять нижних чинов и ратников Государственного ополчения в отпуски вне пределов пункта нахождения своей части». Согласно сего приказания и приказа войскам гарнизона сего года за № 101 отпуски за пределы города воспрещены кем бы то ни было, а потому предписываю вменить в обязанность караулу и чинам железнодорожного жандармского управления на вокзале жел[езной] дороги и дозорам на пристанях не пропускать всех нижних чинов, едущих в отпуски, кроме едущих по служебным надобностям и имеющих предложения на проезд [...]»³.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 72–72 зв. Копія.

№ 3

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 114

5 вересня 1914 р., м. Кременчук

Секретно

§ 1

Дежурным ротам, назначенным на случай экстренных вызовов для обстрела появляющихся неприятельских аэропланов, располагаться в помещении новых складов 36 пех[отного] Орловского полка около Богоугодного заведения, а по тревоге выступать к погребам на Старый участок Артиллерийского склада, где располагаться по сторонам угла вала, обращенным к городу и Песчаной горе.

§ 2

Замечено, что раненые нижние чины, прибывающие с театра военных действий, позволяют принимать подаяния и даже просить милостыню⁴. Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона предложить г[осподам] офицерам, в случае если кто заметит нижних чинов, принимающих подаяния и позволяющих просить милос-

тыню, немедленно препровождать в комендантское управление. Разъяснить и всем нижним чинам какой позор принимать подаяния, а тем более просить милостыню со стороны военнослужащих хотя бы и раненых, и если кто из нижних чинов гарнизона заметит раненых, принимающих подаяния и просящих милостыню, также препровождать в комендантское управление. Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 79. Копія.

№ 4

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 115

6 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашению

§ 1

Начальник Кременчугского Жандармского полицейского управления жел[езных] дорог сообщает, что, после того, как отпуска нижним чинам были вовсе воспрещены масса нижних чинов и ратников партиями являются на ст[анцию] Крюков⁵ и самовольно с угрозами без билетов садятся в поезда и едут в отпуска. Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона принять самые энергичные меры к устранению подобных случаев. Нижних чинов за такие поступки привлекать к строгой ответственности и предавать суду. До прекращения таких случаев, начиная с 7-го сего Сентября, баталионам, заступающим в городской караул, ежедневно высылать на ст. Крюков унтер-офицерский караул по числу двух постов в составе 1 унтер-офицера, 1 ефрейтора и 6 рядовых, которому всех нижних чинов, являющихся на станцию, задерживать и отправлять в части, кроме тех, кои являются по служебным надобностям, а если будут отпускные билеты или увольнительные записки, то отбирать их и представлять в комендантское управление. Не смотря на неоднократные требования и приказы по гарнизону нижние чины все-таки увольняются ротными командирами и младшими офицерами.

Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона воспретить г[осподам] офицерам выдачу увольнительных записок нижним чинам вне города, так как после этого приказа отбираемые у нижних чинов отпускные билеты и увольнительные записки будут мною предоставляться главным начальникам Киевского и Одесского Округов.

§ 2

Еще много нижних чинов бродят по базарам и улицам без дела и даже в позднее время, не по форме и грязно одетые, небрежно отдают честь и доселе не становятся большинством во фронт при встрече со мной, многие ездят внутри трамвайных вагонов. Командирам частей и начальникам управлений, учреждений и заведений принять самые энергичные меры к устранению этих явлений⁶.

СПРАВКА: приказ по гарнизону с[его] г[ода] № 103.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 74. Копія.

№ 5

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 116

8 вересня 1914 р., м. Кременчук

Объявляю по гарнизону для исполнения копию приказа по Одесскому военному Округу на театре военных действий от 2 сентября 1914 г. за № 79. Копия: «Из поступающих донесений от комендантов железнодорожных и водных участков, начальников охраны железнодорожных линий, жандармской полиции и железнодорожного начальства усматриваю, что по железным дорогам самовольно разъезжают в поездах нижние чины различных частей войск большими толпами, часто с женами, детьми и родственниками, и при этом без всяких билетов и разрешений на отлучку; на требование железнодорожной администрации приобрести билеты они отвечают оскорблениями, угрозами и даже насилием над железнодорожными агентами.

Предписываю заведующим передвижением войск, комендантам железнодорожных и водных участков, чинам жандармской полиции и начальникам участков охраны принять самые решительные меры к прекращению этого беспорядка; безбилетных нижних чинов, особенно производящих беспорядки и самовольно отлучившихся, арестовывать, для привлечения к законной ответственности, пользуясь для сего чинами охраны и жандармской полиции.

Начальникам охраны приказываю оказывать полное содействие комендантам железнодорожных и водных участков и чинам железнодорожной жандармской полиции к восстановлению порядка, не останавливаясь, в случае сопротивления, и перед применением вооруженной силы.

Настоящий приказ прочесть перед фронтом в полках, батальонах, дружинах, батареях, эскадронах, сотнях ротах и командах.

Подписал: Главный Начальник Округа и Генерал-Губернатор Генерал-от-Инфантерии Эбелов.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

[Коврига]

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 76. Копія.

¹ Якщо під час перших мобілізацій нижчі чини подорожували за справжніми посвідченнями, то пізніше з'являються підпільні майстерні з виготовлення підроблених документів. Так, у січні 1916 р. в Кременчуці було викрито таку майстерню, в якій вироблялися фальшиві посвідчення з печаткою етапного командира, за якими нижчі чини нібито відряджалися до своїх міст (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 25).

² Смирнов Петро Михайлович (01.10.1860 – ?) – начальник Кременчуцького гарнізону у жовтні 1914 – березні 1917 рр. (у серпні – вересні 1914 – виконуючий обов'язки начальника гарнізону). Навчався в Самарській духовній семінарії (курс не закінчив), закінчив Казанське піхотне юнкерське училище та офіцерську стрілецьку школу. З 9 квітня 1912 р. обіймав посаду Кременчуцького повітового військового начальника, з 31 липня 1914 р. – етапного коменданта Кременчуцького початкового етапу. Під час заворушень на розподільному пункті у жовтні 1916 р. без успіху намагався придушити повстання власними силами. Під час революційної маніфестації 4 березня 1917 р. був поранений та ув'язнений в місцевій тюрмі. Подальша доля достеменно невідома.

³ Другий і третій параграфи цього наказу стосуються матеріального та харчового забезпечення нижчих чинів та ратників ополчення; вони значні за обсягом, а тому до публікації не включені.

⁴ Подібна інформація тривалий час мала лише службовий характер. У лютому 1916 р. головний начальник КВО повідомив начальників гарнізонів про просочування її у пресу (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 17).

⁵ На початку XX ст. Крюків – посад на правому березі Дніпра, який в адміністративному плані підпорядковувався Кременчуку. Нині – це правобережна частина Кременчука. Після посилення контролю за переміщенням військовослужбовців на залізничній станції «Кременчук» нижчі чини почали масово з'являтися на станції «Крюків».

⁶ Порівняйте з витягом із наказу по Кременчуцькому гарнізону № 24 від 20 лютого 1916 р.: «Несмотря на приказы много шатающихся нижних чинов неряшливо одетых одиночных людей без личных знаков на груди не только на окраинах и базарах, но и на Екатерининской (центральна вулиця Кременчука – В. С.)... Офицеры, несмотря на возложенные обязанности, не задерживают их» (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 16).